

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆՅՈՒՐԱ ՀԱԿՈՒԹԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԱԵԳՈՒՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հինգերորդ դարի մատենագիրների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Ղազար Փարպեցին: Մեծ չէ Փարպեցու մատենագրական ժառանգությունը՝ «Պատմութիւն հայոց» և «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», բայց անգնահատելի է նրա դերը հայոց պատմության մի որոշակի ժամանակաշրջանի (387-400-ական թվականների վերջ) բազմաթիվ ուսումնասիրության համար, որը և պատճառ է դարձել նրա՝ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում հաճախ հայտնվելուն (Մ. Նալբանդյան, Վ. Լանգլուա, Գ. Խալաթյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Կ. Յուզբաշյան, Պ. Մուրադյան և ուրիշներ)¹: Սակայն նրանք բոլորը Փարպեցու «Պատմութիւնը» դիտարկել են միայն IV դարի վերջի - V դարի հայոց պատմության քաղաքական, կրոնական անցքերի հենքի վրա՝ նրան ներկայացնելով որպես կրոնական գործիչ և պատմական հարուստ իրադարձությունների հմուտ մեկնաբանող:

Միքայել Նալբանդյանը, Ղազար Փարպեցուն համեմատելով Տակիտոսի հետ, գրում է. «Փարպեցու «Պատմութիւնը» շատ տեղ և մեծ մասով նմանություն ունի Տակիտոսի հռոմեական տարեգրությանը և մեզ թվում է, թե այս համեմատություն էր ամենամեծ գովասանությունը, որ կարող էին տալ Փարպեցու Պատմության, առանց վախենալու եվրոպական գիտության դատաստանից»²:

Այլ է մեր մոտեցումը: Մենք փորձում ենք նրան ներկայացնել վաղ միջնադարյան նյութական մշակույթի տեսանկյունից: Իսկ մշակույթի հենքի վրա Փարպեցու մատյանն անսպառ զանձարան է ուսումնասիրողի համար. հանքագործություն, արհեստ և արհեստագործական արտադրանք, կենցաղ և սովորույթ, տարազ և պերճարվեստ, ծես և ավանդույթ, զենքեր «*հարկանէր սուսերաւ*», «*զլխատել սրով*» և զորատեսակներ. «*Գունդք ի զօրացն Մարդպետական այրուձիոյ*»³, վերջապես կիրա-

¹ «Մեղադրություն ստախոս աբեղաներին», թարգմ. և բացատրությունը՝ Մ. Նալբանդյան, ՄՊԲ, 1868: V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. 2, Paris, 1899. «Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատությունը Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904: «Ղազար Փարպեցի եւ գործք նորին», Գ. Խալաթյան ի Մոսկովա, 1883: Ստ. Մելիք-Բախչյան, «Ղազար Փարպեցի»- Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները 5-10- րդ դդ., Եր., 1976: Պ. Մուրադյան, Կ. Յուզբաշյան, «Ղազար Փարպեցու նորահայտ պատառիկը», Բանբեր Մատենադարանի, 11, Եր., 1973: Պ. Մուրադյան, Ղազար Փարպեցի, «Հանդես Ամսօրեայ», 2002 թ. 1-12, Վիեննա-Երևան, 2002, էջ 209-228: Կ. Յուզբաշյան, Ոսկեդարի վերջին աստղը՝ Ղազար Փարպեցի, Ս. Էջմիածին, 1999:

² «Ղազար Փարպեցու գրած թուղթը», թարգմ. Մ. Նալբանդյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 371:

³ Ղազարայ Փարպեցու պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1908, էջ 135:

ռական արվեստն իր բոլոր դրսևորումներով, «գոսկի և զպղինձ և զերկաթ և զպատուական քարինս, զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն և ի թագնս և ի հանդերձենն յուկէհուոս պաճուճեալս ընդելուզանեն»⁴:

Միջնադարյան Հայաստանում գործող ամենահարգի արհեստներից մեկի՝ դարբնության, այդպիսի մանրակրկիտ նկարագրություն, ինչպիսին Փարպեցուն է, հազվադեպ է մեր մյուս մատենագիրների մոտ. «Ունելով ընդ ինքեանս բազմութիւն դարբնաց գործովք արուեստաւորութեան իւրեանց, սալիւք և ուռամբք, կռանօք և խարտոցովք, խարտել և կտրել և ի բաց հանել զերկաթսն ի ձեռաց և յոտից և ի պարանոցէ սրբոցն, և զոր ոչն կարասցեն կտրել խարտոցօքն՝ ուռամբք ջարդեալ գրենոս երկաթոյն, դնելով ի վերայ սալիցն, բեկեալ հանցեն ի բաց»⁵:

Նյութական մշակույթի տարատեսակ արտահայտությունների վկայակոչման գունդն օրինակ է Սահակ Պարթևին վերագրվող տեսիլը: Այն միայն ծիսական, ազգագրական միջավայրի պատկերագրում չէ, այլև մարդկային ստեղծագործ մտքի ձեռակերտ արարումների, նյութական արժեքների բազմաբնույթ դրսևորումների հարուստ մի հիշատակարան, ի գործու հարստացնելու մեր գիտելիքներն ու պատկերացումները ժամանակի արհեստների (ոստայնանկություն, փայտամշակություն, ներկագործություն, գրչություն և այլն) ու արհեստագործական կյանքի բազմակողմ ընդգրկումների վերաբերյալ. «...Եւ ի վերայ բեմբին երևեր տետրասկեզ յոսկւոյ սրբոյ՝ խորանարդ... ծածկեալ յոյժ բարակ կտաւով սպիտակափայլ գունով... Եւ կայր ի վերայ բեմբին սեղան չորեքկուսի, ականակապ, ի բազմագունի ականց պատուականաց ընդելուզեալ»: «Եւ ընդ ահեկէ բեմբին տեսի աթոռ մի բարձր չորեքկուսի, ծովագոյն սառնակերպ. և ծածկեալ թանձր կտաւով թխագունի... տեսի սկուտեղ արծաթի մեծ: Եւ ի վերայ սկուտեղն կայր նափորտ մի բեհեզեայ..., և մագաղաթ..., գրեալ ոսկէտեսիլ գրով սքանչելապէս, իբր թէ ձեռամբ գրչի ճարտարի: Եւ կիսագիր կարգին մինչն ցմիջոց գրոյն՝ նս առաւելագոյն էր ոսկւով, և այլն կարմրադեղով էր: Եւ կային շուրջ սկուտեղն անթիւ բազմութիւնք տղայոց, այլ սակաւ և իզգաց, ամենեքեան պայծառացեալք լուսազգեստք էին: Բայց ճառագայթք փայլատակման պատմուճանաց նոցա՝ էր որ կարմրագոյն արձակէին նշոյլս, և էր որ այլ երփն երփն և գոյնս ազգի ազգիս երևէր»⁶:

Շնորհիվ Փարպեցու վկայությունների, մենք այսօր կարող ենք խոսել և վաղ միջնադարում կենցաղավարող ու իրավական նորմի ուժ ունեցող զարդարանքի առարկաների մի որոշակի խմբի, այն է՝ կնիք-մատանիների, դրանց հարուստ տեսական ու դրանք կրող պատկան անձանց իրավունքների վերաբերյալ: Կնիք-մատանիները, ըստ Փարպեցու, կրել են հայոց հոգևոր բարձրաստիճան հայրերը՝ կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները, իշխանները, տանուտերերն ու սեպուհները. «և

⁴ Անդ, էջ 21:

⁵ Անդ, էջ 198:

⁶ Փարպեցի, Տեսիլք Սրբոյ Սահակայ Պարթևի, էջ 61-62:

կնքեալ նախ մատանեաւ իշխանին Միւնեաց Վասակայ և ապա մատանեօք ամենայն տանուտերացն Հայոց և աւագ սեպհացն»⁷:

Իսկ Հայոց Հայրապետները կրել են հատուկ կնիք-մատանիներ, այն էլ աջ ձեռքի մատնեմատին. «և դիր զմատանին, զգծած խաչի քո, ի մատին աջոյ ձեռնին մերոյ»⁸:

Կնիք-մատանիներ, այն էլ՝ խաչապատկերով, հայտնի են Դվինի պեղումներից (ՀՊՊԹ 1677/239) և Երևան քաղաքի տարածքից: Եզակի և առանձնահատուկ զարդ է Երևանի տարածքից գտնված կնիք-մատանին⁹, որը շնորհիվ հայերեն արձանագրության և սասանյան կնքարվեստին բնորոշ հարդարանքի, կարող է մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել գիտական շրջանակների համար:

Մատանին բոլորշի ակնաբնում կրում է միջին մեծության մուգ կարմիր գույնի զարդոն քար (նոնաքար կամ կարկեհան)՝ եզերված հայերեն արձանագրությամբ, կենտրոնում՝ գծաքաշ խաչապատկեր: Մատանուն յուրահատուկ շուք է հաղորդում կնաքարը հարդարող փորագիր թռչնապատկերը՝ փասիան, գուցե և աղավնի: Արձանագրությունը ընթերցվում է «Աւգնութիւն ինձ ի + [խաչէ]»¹⁰: Իսկ խաչը, կարելի է ասել, Հայ Առաքելական Եկեղեցու, հայոց հավատքի հիմնաքարն է. «Պաշտօն և երկրպագութիւն մատուցիսմա անբաժանելի, վասն զի աստուածային զօրութիւնն օրհնութեամբ և օծմամբ ներկայ է իւր պատկերի ու անուան մեջ»¹¹:

Մատանին թեև ծագում է սասանյան պաշտոնական շրջանակներից, կարող էր պատկանել և հայազգի հոգևոր ու բարձրաշխարհիկ բարձրաստիճան պաշտոնյայի, որպես բարձրագույն իշխանության նշանակ. «Եւ ես Բաբգէն Հայոց Կաթողիկոս և ամենայն եպիսկոպոսունք և Վարդ Մամիկոնեան գրեցաք հայերէն և պարսկերէն և կնքեցաք մերով մատանեաւ»¹²:

Փարպեցին հիշատակություններ ունի և ճարտարապետական շինությունների վերաբերյալ: Ճիշտ է, այդ հիշատակությունները հպանցիկ են, բայց և խոսում են: Օրինակ, դրանցից մենք իմանում ենք, որ Վաղարշապատում եղել են «գբարձրաբերձ շինուածս անթիւ ապարանացն», իսկ Աշտիշատում Սահակ Պարթև Կաթողիկոսի համար կառուցվել է «հանգստարան», նրան կից եկեղեցի, մեծապայծառ և «վկայարան՝ սրբոց», զարդարված մեծագին և «պատուական» սպասքով¹³:

Փարպեցին ճարտարապետական շինությունների սոսկ նկարագրող չէ, նա երբեմն փորձում է մեկնաբանել դրանց նշանակությունը, որը կարծում ենք, թե հաջողվել է նրան: Թերևս ոչ ոք հայ իրականության մեջ, բացառյալ Եզնիկ Կողբացու, այնպես չի թափանցել զրադաշտականության էության մեջ, այնպես դիպուկ չի բնու-

⁷ Անդ, էջ 132:

⁸ Փարպեցի, էջ 131:

⁹ Չ.Хуршудян, Н. Акопян, Сасанидский золотой перстень с геммой на древнеармянском (V-VII), Մեր-ձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Եր., 1999, էջ 182:

¹⁰ Անդ, էջ 184:

¹¹ Արշակ Տէր-Միքելեան, Հայաստանեաց Սուրբ եկեղեցու քրիստոնեականը, Տփլիս, 1900, էջ 524:

¹² Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 47:

¹³ Անդ, էջ 24, 77:

թագրել սասանյան պաշտամունքային շինությունները, ինչպես Փարպեցին կրակի տաճարները նկարագրելիս. «ի տուն մոխրանոցին», «որ ընդ կրակի փառս դնեն և տերությին, և ձենց ըստ կողմն ելեալ սակաւ մի՝ միզեն ի կրակն, և յանթեղ զաղբ իւրեանց արկանեն, ի կրել արտաքս զաւելորդ թրքածս մոխրատացն» կամ «ամենայն նիւթք երկրի աստուածք, ապա թէ այդպէս գիտէք, ընդէր կուրացեալ մտօք զկէս մասն անուանէք աստուածք, և զկէսն յաղտեղի գործ ծախեալ թշնամանէք, որպէս յաղիւսոց և ի քարանց զկէսն ապարանս շինէք, և զկէսս տունս դաշտանաց և աղտեղութեան շինէք. և յարծաթոյ զկէսս ըմպելիս կազմէք, և զկէսս անօթս աղտեղութեան կազմէք: Հրով՝ աստուածոցն զարջառս եւ զոչխարս խորովէք և եփէք, և ջրով՝ զղաշտանա և զթարախս և զաղբս լուանայք, և զկէսն առանձինն և կամ խառնեալ ընդ գինի՝ ըմպէք, և զարհուրիք»¹⁴ և այլն:

Փարպեցին սոսկ մտացածին նկարագրող չէ: Այսօր նրա վկայություններից շատերը վավերացվում են հնագիտական պեղումներով: Կարելի է վկայակոչել միայն մեկ փաստ:

470-ական թթ. Դվին է տեղափոխվում Հայոց Հայրապետական Աթոռը: Քաղաքը շուրջ չորս հարյուր տարի հայոց հոգևոր կենտրոնն էր: Դվինի կաթողիկե եկեղեցուց հարավ-արևմուտք կառուցվում է առաջին կաթողիկոսարանը կամ հայրապետական պալատական հուշարձանախումբը, որը վաղ միջնադարյան Հայաստանի դասական հուշարձաններից է¹⁵:

Պալատի հատակագծային հորինվածքի կենտրոնը սյունազարդ սրահն է, որը մուտքերով կապված է բնակելի և տնտեսական կից սենյակների հետ: Պալատական շինությունը կանգուն է մնացել շուրջ մեկ հարյուրամյակ: Քանդվել և հրդեհի է մատնվել 572 թ. պարսիկների դեմ հայերի՝ կրտսեր Վարդանի ապստամբության ժամանակ, որպես պղծված շինություն: Պալատի ավերակման հիմնական պատճառը նրա արևմտյան թևում կրակապաշտական մեհյանի առկայությունն էր, որը կառուցվել էր պարսիկների կողմից, Սուրեն մարզպանի թելադրանքով, հայոց հավատքի սրբությունները ջնջելու, երկրի երեսից վերացնելու նպատակով: Փարպեցին այդ մասին վկայում է. «իսկ մոգուցն գունդք ստիպով բռնադատէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, և յայլ յականաւոր և ի գեղեցիկ տեղիս շինել ատրուշանս»¹⁶:

Կաթողիկոսական պալատի արևմտյան թևի շինության կենտրոնում 1979 թ. պեղումների միջոցին բացվեց երեք խոշոր քարերից կազմված քառակուսի մի հարթակ (1.5x1.5x0.3 մ), որը ծածկված էր մոխրի հաստ շերտով, իսկ քարերի արտաքին մակերեսները կրակից ճաճված էին: Հարթակի կողքին ուղղահայաց դիրքով դրված էր մոխրով լի մի մեծ կավանոթ (բարձ.՝ 1 մ):

Հարթակը կենտրոնում ուներ քառակուսի գոգավորություն: Բացվել է մի խա-

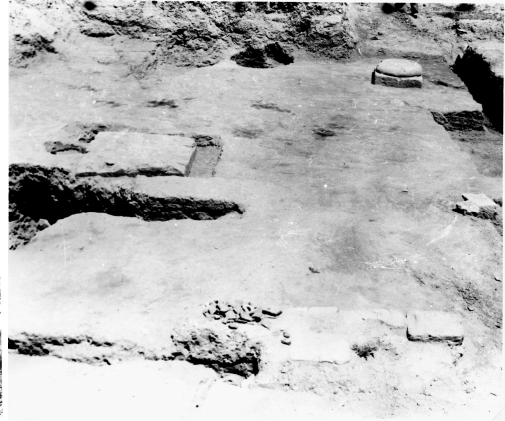
¹⁴ Փարպեցի, էջ 111, 172, 301: *А. А. Калантарян*, Новые материалы о дворцах раннесредневековой Армении, II межд. симпозиум по Арм. искуссто, Ер., 1978.

¹⁵ Փարպեցի, էջ 118:

¹⁶ Անդ:

րիսխ (հյուսիս-արևելյան), որը ենթադրել է տալիս, թե շինությունը եղել է սյունա-
զարդ (քառասյուն): Նույն խարսխի կրկնօրինակը գտնվել է քիչ հեռու կառուցված IX
դ. շինության շարվածքում և կրում է V դ. բնորոշ մանրամասներ: Հարավային պա-
տը, որը շատ վատ է պահպանվել, իր մեջ ունի երկու որմնախարսխ:

Նյութերի և ճարտարապետական մանրամասների քննությունը փաստում է, թե
բացված շինությունը զրադաշտական մեհյան է (կրակի տուն), իսկ հարթակը՝ ատ-
րուշան կամ ատուրաշան (պարթևերեն - վառվող կրակի տեղ): Հարթակի քառակու-
սի գոգավորությունը հուշում է, որ այստեղ կանգնեցված է եղել քառակող սյուն, որի

վրա դրված հատուկ անոթի մեջ վառվել է սրբազան կրակը. «և կարգել բեռնակիրս
փայտակրաց ի պէտս կիզման զաստուածոյն անյագի»¹⁷:

Սասանյան մեհյանի աղոթասրահի արևմտյան պատը բացելու միջոցին, պատի
երկարությամբ բացվեց տասը աստիճաններից բաղկացած սանդուղք, որն իջնում
էր դեպի նկուղանման կառույց: Դատելով սանդուղքի չափերից (խորությունը մոտ
4.5 մ) և աստիճանների քանակից, կարելի է ասել, որ այն կրող շինությունը եղել է
երկհարկանի մեծածավալ մի կառույց, որը հավանաբար կառուցվել է VII դ.
սկզբներին և ավերվել մինչև IX դ.: Շինության պեղածո տարածքը ծածկված էր
խճով և ոսկրա-մոխրախառն հողով, որն, ամենայն հավանականությամբ, կապվում
էր ատրուշանի գոյության փաստի հետ: Համաձայն զրադաշտական հավատքի՝
«հանգանակի» օրը մի քանի անգամ ջրով ցողում էին սրբազան տարածքը, կատա-
րում հատուկ ծիսական արարողություններ, զոհաբերություններ, ծխարկում և լվա-
ցում: Մորթվող անասունների ոսկորները, որպես սրբազան մասունք, չէին թա-
փում, այլ թաղում էին շրջակայքում. «և ի կրել արտաքս զաւելորդ թրքաձս մոխրո-
ցացն՝ ձանձրացուցանէ զգազախաղէմ ըզկրողսն պակշոտեալս»¹⁸:

Նույնը վերաբերվում էր և սրբազան կրակից առաջացած մոխրին. «ռամիկ զօ-
րացն բազմութիւնն դիմեցին ի տուն մոխրանոցին, և առեալ զկրակարանն՝ վարե-
ցին ի ջուրսն զկրական, որպէս ի գիրկս եղբոր, ըստ ասելոյ սուտ վարդապետացն

¹⁷ Անդ:

¹⁸ Անդ:

պարսից»¹⁹:

Մոխրա-ոսկրախառն շերտերի հարևանությամբ գտնվել է կարմիր փայլաներկով, յուրահատուկ հորինվածքի ջրամանի կափարիչ, որն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանել է ատրուշանի կողքին տեղադրված խոշոր ջրամաններից մեկին: Կափարիչն իր կերտվածքով սերտորեն առնչվում է սասանյան հոգևոր խեցեգործական մշակույթի բազում նմուշների հետ և կրում է այդ ինքնատիպ արվեստի բնորոշ արտահայտչամիջոցներ²⁰:

Որպես ամփոփում կարող ենք միայն փաստել՝ Փարպեցու տեղեկությունները ճշգրիտ են ու արժանահավատ, և դրանցից շատերն այսօր վավերացվում են հնագիտական պեղումներով ու գտածոներով (հարյուրների հասնող զինատեսակներ, զարդեր, անգամ խաչպատկեր մատանի), որոնք մեզ հնարավորություն են ընձեռում նորովի գնահատելու նրա ժառանգության պատմա-մշակութային արժեքը, իսկ այս տեսանկյունից անգնահատելի է Փարպեցու «Պատմության» դերը Հայաստանի վաղ միջնադարյան նյութական մշակույթի հետագա ուսումնասիրությունների բնագավառում:

¹⁹ Անդ, էջ 132:

²⁰ Ն. Հակոբյան, Դվինի կենտրոնական թաղամասի 1990-1993, 1999 թթ. պեղումների արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Եր., 2005, էջ 206-207: